

ERKEN OSMANLI KALEM İŞLERİNDEN BİR ÖRNEK: BURSA ALİ PAŞA CAMİİ

*An Early Ottoman Wall
Painting: Bursa Ali Pasa
Mosque*

Bengi ÇORUM*

Ali Pasha, the elder son of the grand vizier Chandarli Halil Pasha, was grand vizier during the reigns of Murad I, Bayezid I and Emir Süleyman. He died in 1406 (7 Rajab 809) and was buried in his father's tomb in Iznik. Only some parts of the mosque which belong to the building complex erected in a quarter of Bursa named after him are extant.

According to Ali Pasha's charter of waqf, he erected a zawiya that resembled a paradise-like palace at the upper end of Bursa and donated it to the dervishes of the Kazeruni order. The information given in the waqf indicates that this building was actually not a mosque but a multi-functional zawiya.

In 1999, during the restoration of the building by the General Directory of the waqfs, some designs were found under the plaster of the walls, painted on the original plaster. These designs of the zawiya, which has a reverse T-shape, resemble the early 14th-century Ilkhanid designs, the 14th-century Muzaffarid book illuminations prepared in Shiraz and the landscapes in the books of Jalayirid.

These designs, which are the prototypes of the Ottoman examples, are supposed to be the product of the Kazeruni dervishes who came from Shiraz. The influence of these designs can also be seen in the buildings of Bursa and Edirne.

* Bengi ÇORUM, Bursa Müzesi Araştırmacısı (Emekli).

Sadrazam Çandarlı Halil Hayrettin Paşa'nın büyük oğlu olan Ali Paşa, babasının ölümü üzerine 1387 yılında sadrazamlığa getirilmiştir. Sultan I. Murad'ın (1359-1389) Karaman seferi ve Kosova savaşına katılmış, padişahın savaş alanında şehit olması üzerine orduyu toparlamış, yeni sultan I. Bayezid'in saltanatı süresince (1389-1402) sadrazam olarak kalmıştır. Sultan I. Bayezid'in Timur ile yapacağı savaşta meydan muharebesi yapılmaması ve Timur'un içeriye çekilip yıpratılmasını tavsiye etmiş ancak sultana sözünü dinletememiştir. I. Bayezid'in Ankara savaşında esir düşmesinden sonra büyük şehzade Emir Süleyman'ı yanına alarak Bursa'ya dönmüş, alabildiği kadar kıymetli eşya ile Edirne'ye geçmiş, Edirne'de Emir Süleyman padişahlığını ilan etmiş, Ali Paşa'da sadrazam olmuştur (1403). Kardeş kavgaları sırasında Emir Süleyman'ın yanında bulunmuş, Çelebi Mehmed ile yapılan çatışmalarda Emir Süleyman'ın ordusunu yönetmiştir. Üç padişaha sadrazamlık yapmış olan Ali Paşa, (7 Receb 809-18 Aralık 1406) tarihinde ölmüş, İznik'de babasının türbesine gömülmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nda çoğlan teşkilatı ile vezirlerin ihtişamının Ali Paşa'nın icadı olduğu söylenir. Tarihler, hırs ve gururu ile yaptığı bazı yenilikler dolayısıyla halk arasında pek sevilmediğini fakat hizmet ve liyakatinin Sultan I. Bayezid tarafından takdir edildiğini yazmaktadır¹.

Bursa'da kendi adını taşıyan mahallede cami, zaviye, imaret, medrese ve hamam yaptırdığı, zaviyeyi de Ebu İshak Kazerûni dervişlerine tahsis ettiği kaynaklarda yazılıdır². Bugün Ali Paşa'nın yaptırdığı bu yapı grubundan sadece cami olarak bilineni kısmen ayakta. Cami'nin batısında olduğu bilinen medrese ve imaret ile doğusunda olduğu bilinen hamam yıkılmıştır. Cami, ters T planlı tipin bir örneğidir. Duvarlar üç sıra tuğla, bir sıra taş ile örülmüştür. Planlarından anlaşıldığına göre beş bölümlü son cemaat yerinden zengin

mukarnaslı bir kapı ile ana mekana girilir. Kapının iki yanında yine mukarnaslı hücreler bulunmaktadır. Ana mekan arka arkaya iki kubbenin örttüğü orta bölümdür. İlk kubbenin bulunduğu kısımdan yan mekanlara geçilir. Yan mekanların dışarıdan girişi yoktur ve üzerleri beşik tonoz ile örtülüdür. Orta mekandaki ilk kubbeli bölümden iki basamak merdiven ile ikinci bölüme geçilir.

Cami 1855 yılı depreminde çok zarar görmüş, tahminen bu depremden sonra büyük bir onarım geçirmiş ve son şeklini almıştır. 1999 yılı onarımına girmeden evvel yuvarlak kemerli ve beş bölümlü son cemaat yerinin bölümlerinin üzeri kubbeli tonozlarla örtülüydü ve bu bölümlerin iki yanı kapalıydı. Taban yükseldiği için mukarnaslı giriş kapısının iki yanında bulunan hücrelerin bir bölümü gömülmüş durumdaydı. Caminin sadece orta mekanı kullanılıyordu. Onların da kubbeleri yıkıldığı için üst örtü düz çatı ile örtülüydü. İki kubbeli bölümü birbirinden ayıran kemerin oturduğu ayaklarda mukarnaslı yastıklar vardı. İki yan mekandan doğudakinin depremden yıkılan üst örtüsü tamir görmüş olup yarısı beşik tonoz, yarısı beton örtüydü, batıdaki yan mekana ise depremden yıkıldığı için tamamen kaldırılmıştı. E.H.Ayverdi batıdaki yan mekanda duvarların yürümüş, birbirinin içine girmiş, gidip başka taraflara yerleşmiş olduğunu ifade eder. Mihrap duvarında da bir eğrilik vardı, son cemaat yerinin ise doğu tarafı, batı tarafına göre 60-70 cm. daha genişti³. Caminin batıdaki yan mekânının ana mekana ve son cemaat yeri ile birleştiği köşede bulunan minare 1958 yılında yapılmıştır. 1999 Yılı onarımından evvel caminin içi sıvalı ve beyaz badana ile boyalıydı. Son cemaat yerinin önünde bulunan hazirede sağ üst köşedeki 703 H. (1303) tarihli mezar taşının Ali Paşa'ya ait bir makam taşı olduğu fakat tarihinin hatalı yazıldığı bilinmektedir⁴. Caminin tamir devirleri kesin olarak tespit edilememekle beraber 1885 yılı depreminden sonra orijinal halini kaybettiiren bir onarım gördüğü zannedilmektedir. Bilinen

¹ İ.Hakkı UZUNÇARŞILI, "Ali Paşa (Çandarlı)", *İslam Ansiklopedisi*, s.325-326; *Çandarlı Vezir Ailesi*, Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s.31-45

² İ.Hakkı UZUNÇARŞILI, "Ali Paşa (Çandarlı)", *İslam Ansiklopedisi*, s.326.

³ E.Hakkı AYVERDİ, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, C.1., İstanbul, 1966, s.385-387.

⁴ İ.Hakkı UZUNÇARŞILI, "Çandarlızade Ali Paşa Vakfiyesi, 808 H. (1405-1406) M.", *Belleten*, C.20.s.575

diğer bir tamir tarihi ise bugünkü minarenin yapıldığı 1958 yılıdır.

1999 Yılına kadar Ali Paşa Camii'nin süslemeleri olarak kaynaklarda sadece giriş kapısı, kapının iki yanında bulunan hücreler ve iç mekanda kemer ayaklarında bulunan mukarnaslar gösterilmiştir⁵. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1999 yılında onarıma alınan Ali Paşa Camii'nde çalışmaların devam ettiği sırada Bursa Vakıflar Bölge Müdür yardımcısı mimar Gülgün YILMAZ caminin sıvalarını açarken alttan kalem işlerinin çıktığını bana bildirdi. Ben ve meslektaşım Prof. Dr. Zeren TANINDI yapıyı görmeye gittik. Çocukluğumdan beri bildiğim bu camiye yepyeni bir mekan olarak gördüm. Duvarlarını hayretler içinde hayranlıkla izledik. İlk gittiğimizde son cemaat yeri ayakta idi, sonra burası kaldırılmış, caminin ayakta kalan orta mekanının üst örtüsü açılmış, duvarların yeni sıvaları kaldırılmış ve alttan eski sıvalar ile üzerlerindeki kalem işleri bütün ihtişamıyla gözler önüne serilmişti. Bu yazıda Ali Paşa Camii'nin ortaya yeni çıkan kalem işlerinin tanıtılmasına çalışılacaktır.

Caminin bütün içi bu kalem işleri ile süslüdür. Bu süslemelerde sıva üzerine boyama tekniği ile beraber malakari tekniği de kullanılmıştır. Sadece içi değil son cemaat yerinin de kalem işleri ile süslü olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Bugün son cemaat yeri kaldırıldığı için ön cephe (kuzey) duvarında 1958 yılında yapılan minarenin kapısının üzerinde oval madalyonların alternatif olarak sıralanmasından oluşan bir friz parçası görülmektedir (R.2) (Plan K.1). Küf yeşili renkli, malakari teknikte yapılmış oval madalyonda, ortada baklava motifi içinde altıgen bir rozet çiçek, baklava motifinin kenarından çıkan ışınsal simetrik rumili dörtlü dolgu, bunların dışında rumilerin birleşmesinden meydana gelen palmetler, tek rumiler ve kıvrık dallardan oluşan bir süsleme görülür. Rumi dolgularla dekoralı bu madalyon türünü 14. yüzyılın ikinci yarısı ortalarında Timurlu devri maden işlerin-

de⁶, Anadolu Beylikler Devri taş eserlerinde, İznik'te Çandarlı Halil Hayreddin Paşa tarafından yapımına başlanan fakat ölümünden sonra tamamlanan Yeşil Camii son cemaat yeri pencerelerinden birinin alınlık kısmında yarım dolgu şeklinde ve iç mekanın kuzey batı köşesinde üçgenli küçük geçişte taş üzerine yapılmış olarak görmekteyiz⁷. Onun yanında içi bozulmuş fakat renkli kalem işleri görülen yine oval bir madalyon vardır. İki oval madalyon arasındaki boşlukta mavi ve kırmızı renklerle boyanmış baş aşağı bir palmet ve iki rumiden oluşan dolgu yer alır. Bu frizin tamamında malakari tekniği kullanılmıştır. Aynı duvarda giriş kapısına daha yakın bir yerde yeşil yapraklar ve patlıcan moru tomurcuktan oluşan küçük bir süsleme parçası görülmektedir. (R.3) (Plan K.2).

İç mekana girişte caminin kapısı üzerinde bulunan iki sağır kemerin üsttekinin altında kalan kalem işi parçasında iki iri kırmızı rumi arasında sarı ve turuncu palmetler, bordürleri sarı dilimli oval madalyonların içinde tam olarak seçilemeyen çiçek motifleri alternatif olarak sıralanmışlardır. Üstte mavi hatayiler ile kıvrık dallar üzerindeki kırmızı tomurcukların bulunduğu girift bir süsleme görülür (R.4) (Plan K.3). İç mekanın ilk kısmında batı duvarındaki kemerin altında üç bölümlü süslemeye; üstte rumi ve kıvrık dallardan oluşan bir bölüm, ortada kırmızı ve mavi prizmatik dikdörtgenlerin meydana getirdiği bordür, en alta ise ortada mavi iri bir palmet, iki yanında kıvrık dallar üzerinde kırmızı ve mavi rumi ve yaprak motifleri dizilmiştir (R.5) (Plan K.4). Buna çok benzeyen rumili bir süslemeyi İznik Kırğızlar Türbesi'ndeki bir pencerenin çevresinde de görüyoruz⁸. Kapının iç kısmının batısında bozulmuş durumda zencerek motifli bir çerçeve vardır. Fakat içinde de süslemeler çok bozuk olduğu için niteliği anlaşılamamaktadır (Plan K.5). Batı kanadına açılan kapı kemerinin aynasındaki dolguda (R.6) (Plan K. 6) ke-

⁵ Yıldız DEMİRİZ, *Osmanlı mimarisinde süsleme I, Erken Devir (1300-1453)*, Kültür Bakanlığı Yayınları 263, İstanbul, 1979, s.238.

⁶ T.V.LENTZ ve G.LOWRY, *Timur and the Princely Vision. Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles ve Washington, D.C. 1989, s.53, 57, 59.

⁷ Yıldız DEMİRİZ, *Süsleme I*, s.607, resim 655 ; s.611 resim 664

⁸ Yıldız DEMİRİZ, *Süsleme I*, s.574, resim 162

narları üçgen kahverengi zikzaklar ve siyah örgü motifinden oluşan yuvarlak bir madalyon, bunun üzerinde yine yuvarlak madalyonlar ve fırça ile yapılmış dolgu ve hareler görülür (R.7) (Plan K.7). Bunlar 19. yüzyıl süslemeleri olmalıdır. Ayrıca yine bu bölümde doğu duvarının üst kısmında (Plan K. 8) siyah-beyaz renklerle yapılmış 19. yüzyıla ait rokoko bir süsleme parçası görülmektedir.

Bu ilk bölümün doğu duvarının ortasında yarısı kırılmış, on dilimli kalan ve onaltı dilimli olması lazım gelen yuvarlak alçı bir rozet, batı duvarında ise ortasında yuvarlak kabalar olan sekiz dilimli yuvarlak alçı bir rozet bulunur.

Orta mekanın ikinci bölümüne iki basamak merdiven ile çıkılır. İki bölümü birbirinden ayıran kemerin oturduğu mukarnaslı yastıkların altındaki kemer ayaklarında bugün tamamen dökülmüş çini süslemelerin izleri görülmektedir (R.8) (Plan Ç1-Ç2). Ancak toprak içinde firuze, yeşil ve patlıcan moru bazı çini parçaları (R.9) bulunmuştur. Ortada altıgen bir parçanın etrafındaki kare ve üçgen parçalardan oluşan kompozisyonun benzeri Bursa II. Muradiye Camii'nde mihrap önündeki bölümde vardır. Altta süpürgelik kısmında da yer yer firuze çini parçaları görülmektedir.

Mihrap önündeki bölümün doğu ve batı duvarlarının üst kısmında kemer içinde iki pencere arasındaki bölümde, beyaz zemin üzerine altta büyük birer ağaç motifi, üstte ise birer büyük yuvarlak madalyon bulunmaktadır (R.10-11) (Plan K.9-10). Yuvarlak madalyon şeklindeki kompozisyon bir büyük göbek, bunu çevreleyen bordür ve dışındaki tığlardan meydana gelmiştir. Madalyonun ortasında ışınal simetrik mavi zeminli beyaz palmet ve hatayi süslemeler alternatif olarak bulunur. Hatayilerin iki yanında iri beyaz rumiler vardır. Bunların dışında kırmızı zeminli bölümde alttaki palmetin üzerinden çıkan beyaz üç bölümlü küçük palmet, üzerinde mavi zeminli beyaz hatayi, iki yanında iri beyaz rumi motifi görülür. Aralar ise beş yapraklı beyaz iri çiçekler, kenarları beyaz ortası kırmızı rozet çiçekler ve yaprak motifleri ile doldurulmuştur. Madalyon ile bordür arasında beyaz malakari ince bir şerit, sonra kırmızı zeminli bordür vardır. Bordürde mavi yılankavi bir su

motifi dolaşır. Bu motifte karşılıklı iki ruminin birleşmesinden meydana gelen palmet motifleri alternatif olarak sıralanmıştır. İri madalyonlarla bezenmiş duvar süslemelerinin bilinen ihtişamlı ilk örnekleri 14.yüzyıl başına tarihlenen Sultan Muhammed Olcayto Hüdabende Türbesi'nde kalem işi olarak görülür⁹. Bu tür madalyonlu bezeme tasarımları İlhanlı döneminde, 14.yüzyıl sonları Muzafferiler döneminde Şiraz'da ve 14. yüzyıl sonu Timuri İskender Sultan için hazırlanan eserlerin tezhip tasarımlarında sıklıkla kullanıldığı gibi¹⁰, 14. yüzyılın sonu Semerkant yapılarında çini bezeme olarak tasarlanmıştır¹¹.

Bu yuvarlak madalyonların altında her iki tarafta da aynı karakterde ama ayrı şekillerde iki ağaç motifi vardır. Diplerindeki kaya motiflerinin üzerinde mavi bitkiler bulunan bu ağaçlar kahverengi gövde ve dallar üzerindeki kırmızı bahar çiçekleri ile süslüdür. Çiçeklerin ortası mavi renklidir ve her çiçeğin etrafında tomurcuklar vardır. Tomurcukların etrafına da mavi malakari yapraklar sıralanmıştır. 14.Yüzyıl Muzafferiler döneminde Şiraz'da yapılan ve bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan Firdevsi'nin 1371 tarihli Şahnamesi'nde bu bahar ağacı tasarımlarının örneklerini görmekteyiz¹².

Doğu duvarında ki kemer içinde iki pencere arasında bulunan madalyon ve bahar ağacı kompozisyonunun dışında kalan diğer boş alanlar ve kemer üzerindeki köşeler (R.10-13) kırmızı, turuncu çiçekler, mavi yapraklardan oluşan ve bozulmuş durumda oldukları için tam olarak tanımlanamayan çiçek buketleri ile doldurulmuştur. Madalyonun solunda kenarları pembe dilimli, baş aşağı bir palmet motifi içinde kırmızı ve pembe çiçek ve yapraklar vardır.

⁹ Sheila S.BLAIR, "The Epigraphic Program of the Tomb of Ulcaytu At Sultaniyya : Meaning in Mongol Architecture ", *Islamic Art II*, (1987), Pl.III.

¹⁰ T.V.LENTZ ve G.LOWRY, *Timur and.....s.43*; Norah M. TITLEY, *Persian Miniature Painting*, The British Library, London, 1983, s.27.

¹¹ *Islam.Art and Architecture*, ed. By. Markus HATTSTEIN ve Peter DELIUS, Könemann, Cologne, 2000, s.422-423.

¹² J.M.ROGERS, Filiz ÇAĞMAN, Zeren TANINDI, *Topkapı. The Albums and Illustrated Manuscripts*, ed. By.J.M.ROGERS, London, 1986, res.49, 54.

Aynı duvarda ağaç motifinin altında lacivert zemin üzerine beyaz celi sülüs hatla yazılmış bir yazı parçası görülür (.....salat el-lezine.....) (R.10) (K.11). Bu yazı daha sonraki tamir devirlerine, tahminen 17. yüzyıla aittir. Bunun altından orijinal yazı bordürünün izleri görülmektedir. Kenarlarında tıgılı çerçeve olan eski bordürün mihrap duvarına doğru devamında yine kenarları tıgılı çerçeve ile çevrili bir yazı bordürü daha vardır (R 12) (Plan K. 12). Muhtemelen alttan görülen eski bordür bu bordürün devamıdır. Bu bölümü çevreleyen kemer üzerinde yine bir yazı kuşağı görülmektedir.

Batı duvarındaki kemer içi boşluğunda ise kemerin hemen kenarından başlayan baş aşağı ve üst üste iki yarım palmeti andıran kahverengi rumîler ile kahverengi, mavi, kırmızı, turuncu renklerle yapılmış çiçek buketleri, kırmızı sarmal dallar bulunmaktadır. Kemer üstünde ise lacivert zeminli, kenarları kırmızı bordürlü bir kartuş içinde yazı motifi vardır. Kartuşun uç kısmının kenarları dilimli ve tıgılı olup, baş aşağı bir yarım palmet ile sonuçlanır. Yarım palmet lacivert zeminli olup kenarları kırmızı dilimlidir ve içinde kırmızı çiçekler görülmektedir (R.14) (Plan K.13) Ali Paşa Camii' nin bu kadar süslü olması ilk devir Osmanlı camilerinin bir çoğunda olduğu gibi sadece ibadet için kullanılmadığını, çok işlevli bir yapı olarak görev yaptığını düşündürüyor. Bu düşünceler de bizi Ali Paşa' nın vakfiyelerini araştırmaya yöneltti. Ali Paşa' nın Zilhicce 796 (Ekim 1394) ve Receb 808 (1405 – 1406) tarihli iki vakfiyesi vardır. Çocuğu olmadığı için vakıflarının idaresini Bursa kadılarına bırakmıştır. 796 (1394) tarihli ilk vakfiyesini Molla Fenari, 808H (1405 – 1406) tarihli ikinci vakfiyesini ise o zaman Bursa kadısı olan kardeşi Çandarlı İbrahim Paşa hazırlatmışlardır. Üzerinde Emir Süleyman Çelebi' nin tuğrası bulunan ikinci vakfiye yayımlanmıştır¹³. İlk vakfiyenin devamı gibi olan ikinci vakfiyede de, Ali Paşa' nın Bursa' daki zaviyesinin sakinlerine bazı gayrimenkullerini vakfettiğini, orada hizmet etmek için tayin ettiği kişilerin adlarını saymakta ve vakfin toplam hasılatını

evvela vakfin imaretine ve onun gelirini artıracak işlere kullanılmasını söylemektedir. Zilhicce 796 (1394) tarihli ve yayımlanmayan ilk vakfiyeyi Vakıflar Genel Müdürlüğü' nün hoşgörülü izinleri sonucu elde ettim. Hayreddin Paşa oğlu Ali Paşa'ya ait ve Arapça olan bu vakfiye Vakıflar Genel Müdürlüğü' nün 734 numaralı vakfiye defterinin 108. sayfasında 120 numarada kayıtlıdır. 8.3.1946 tarihinde mütercim Ali Sami Yücesoy tarafından tercüme edilmiş olan vakfiye; (Hamdüsena) "Tanrıya şükürler olsun" diye başlayıp Tanrı'nın, insanların iyi yola girmesi için Kur'an-ı Kerim-i gönderdiğini, salat ve selamdeki şerefine parlak yıldızının Hz. Muhammed ve yakınlarının üzerine olmasını, namaz borcunu yerine getirdikten sonra dünyanın bir kötülükler dünyası ve bela ocağı olduğunun anlaşıldığını, oturduğu yer yüce olan kerem, alem ve sancak sahibi, kılıç ve kalem erbabını işe alan, soyu soppu temiz Hayreddin Paşa oğlu Ali Paşa dünyanın halini görünce ona göre hareket edip çareyi ölümle yaşam hallerinde sevabı sonsuz olan sadakada bulduğu yolunda ifadeler kullandıktan sonra "Bursa'nın üst tarafında ulema ve fakara ve miskinlerden gelen müsafirler için erkâni muhkem ve binası kuvvetli mamur zaviye bina eyledi. Herkim zaviyenin içine girse cennet köşkünden bir köşk olduğunu zanneder." cümlesini yazmaktadır. Sonra bu zaviye için bazısı mezkur şehirde (Bursa' da), bazısı başka yerlerde olan bütün emlakını sayılacak şartlar altında ve tamamını bu zaviyede kullanmak şartı ile vakfettiği belirtilmektedir. Daha sonra vakfettiği emlaklarını ve buralarda çalışacak şahısları sayıp 13. sırada "mezbur zaviyeye ki ulemadan gelen müsafirlerin ve mütevellî tarafından kabul edilen müsafirlere Ebu İshak Kâzrûni hazretlerine mensub fukaraya ve bu beldenin fukarasından ve yiyeceği olmayan yetimlerinden kimselere vakfeyledi" denilmektedir.

Artık Ali Paşa Camii değil Zaviyesi diyeceğimiz bu yapının içi gerçekten cenneti andıran güzellikteki kalem işleri ile süslüdür. Cami ve türbe gibi kutsal yapılarda görülen ağaç motifleri, buketler, çeşitli bitkiler ve kaya motifleri ile bezenmiş bu doğa tasvirlerini cennet

¹³ İ.Hakkı UZUNÇARŞILI, "Çandarlızade Ali Paşa Vakfiyesi, 808 H.(1405-1406)M.", *Bellekten*, C.20.s.549-576

bahçeleri ile ilişkilendirmek yaygın bir düşüncedir¹⁴. 14. yüzyıl sonlarında Muzafferiler'in egemenliğinde olan Güney İran'ın Fars yöresindeki Şiraz şehrinde üretilen kitap resimlerinde, aynı yıllarda Bağdat'da yapılan Celâyiri minyatürlerinde¹⁵, daha sonra 15. yüzyılın ilk yarısında Herat' da Timuri sultanları için yapılan kitaplardaki minyatürlerin iç mekan süslemelerinde cenneti andıran bu tasvirlerle rastlamaktayız¹⁶. Bu zaviyede gördüğümüz bahar ağacı tasvirini ise Osmanlı sanatında ancak 16. yüzyılda görebiliyoruz. Zaviyenin Timur'un Anadolu'ya gelmesinden evvel yapılmış olması bu çalışmaların kimin ürünü olabileceğini düşündürüyor Ali Paşa'nın 796 (1394) tarihli vakfiyesinde zaviyesini Kazerûni dervişlerine tahsis ettiği belirtiliyor. O zaman Kazerûni tarikatını tanımak gerekiyor.

En eski İslam tarikatı olduğu tahmin edilen ve 11-14 yüzyıllarda İslam dünyasının en önemli tarikatlarından biri haline gelen Kazerûniyye tarikatının kurucusu Ebu İshak İbrahim bin Şehriyar 352 (963) yılında Güney İran'daki Fars yöresinde Şiraz yakınında bulunan Kazerûn şehri Emirencam köyünde dünyaya gelmiş, 426 (1034) yılında aynı yerde vefat etmiştir. Kazerûn' da eğitim gören Ebu

İshak, tasavvufa meylederek "Şeyh-i Kebir" veya "Şeyh-i Gazi" diye anılan Ebu Abdullah bin Hafif Şirazi'nin (ölümü 983) yolundan gitmiştir.

371 (981) yılında yapımına başlattığı mescid, zamanla ek binalarla külliye haline gelmiş ve 20 yaşında şeyh olarak merkez dergahının başına geçen Ebu İshak, dergaha verilen adak ve sadakaları teşkilatçı kişiliği sayesinde planlı kullanarak diğer tekkelere yönlendirmiştir. Ebu İshak'ın adından dolayı İshakiyye, "Şeyh-i Mürşid" lakabı dolayısıyla Mürşidiyye adını alan Kazerûniyye mensuplarına da "İshaki, Mürşidi, Kazerûni" denilen bu tarikatın propaganda ve ticari işlerinin yürütüldüğü, dervişlere, yolculara, misafirlere, kimsesizlere yiyecek ve yer verildiği, zikir meclislerinin düzenlendiği mekanlara "astana, ribat, hankâh ve buk'a" deniliyordu¹⁷. Bunlar Anadolu'daki tekke, dergâh ve zaviye terimleriyle eş anlamlıdır. Çin'den Balkanlara kadar yayılan Kazerûniyye tarikatı zamanla dinsel ticari loncaya dönüştü ve ileri gelen bir sûfi'nin adını taşısa da tarikattan ziyade bir dinsel meslek örgütü gibi gelişti¹⁸.

Ebu İshak'ın ölümünden sonra türbesi ziyaretgâh olur. Uzakdoğu'dan Balkanlara kadar uzanan alanda özellikle liman kentlerinde dergâh kurmaya dikkat eden Kazerûniler, denizciler ve deniz yolu ile seyahat edenlere velilerin manevi gücü anlamına gelen "baraka" satarlardı. Bu da Kazerûn' daki dergaha yüklü bağışlar kazandırır. 1347 yılında Kazerûn'a gelen İbn-i Batuta manevi koruyuculukla ilgili bu sistemi anlatır. Ona göre, Ebu İshak'ın kabirini ziyaret edenler, zaviyede et, buğday ve yağ ile pişen keşkek yerler, orada üç gün misafir olur, dilediğini şeyhe bildirir, şeyh de misafirin isteğini dervişlerine iletirdi. Dervişler kabirde yüksek sesle dua okur ve istek Allah'a iletilmiş olurdu. Yolculuğa çıkacak kişi bir adak yapar, ulaşacağı yere sağ salım ulaştığı

¹⁴ Serpil BAĞCI, "Erken Osmanlı Kalem İşleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Metin Akyurt-Bahattin Devam Anı Kitabı.Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler*, İstanbul, 1995, s.37-39

¹⁵ Muzafferiler Döneminde 14.Yüzyıl sonlarında Fars yöresinde üretilen kitap resimlerindeki doğa tasvirlerinin en güzel örneklerinden bir tanesi bugün Türk-İslam Eserleri Müzesi' nde bulunan *Binbahar Antolojisi'* dir.Bkz. AĞAOĞLU, "The Landscape Miniatures of an Anthology Manuscript of the Year 1938 A.D.", *Ars Islamica*, 3 (1936), 77-98 ; Aynı devirde bu doğa tasvirlerini Celâyiri dönemi minyatürlerinin Bağdat' da yapılan eserlerinden British Museum' da bulunan Hacı Kirmani' nin Hamse' sinde görüyoruz. Bkz. N.M.TITLEY, *Miniatures from Persian Manuscripts.Catalogue and Subject Index of Paintings from Persia, India and Turkey in the British Librarian and British Museum*, London, 1977, s.117, no.251.;Bu dönem eserleri için Bkz. *The Arts of the book in Central Asia 14th - 19th Centuries*, ed.by. Basil GRAY, London, 1979, resim 62, 64.

¹⁶ T.W.LENTZ ve G.LOWRY, *Timur and the Princely vision. Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles ve Washington, D.C.1989, kat.no.34., s.117;A.T. ADAMOVA, *Persian Fifteenth Century Painting and Drawing of the 15th -19th Centuries*, St.Petersburg, 1996, s.142, 146

¹⁷ Mustafa KARA, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, 2, Bursa, 1993, s.13-31.;Fuad KÖPRÜLÜ, "Abu İshak Kazerûni ve Anadolu'da İshâki Dervişleri", *Belleten*, C.XXXIII, s.225-236; Mehmed ŞEMSEDDİN, *Bursa Dergahları.Yadigar-ı Şemsi I, II*, Hazırlayanlar: M.KARA ve K.ATLANSOY, Bursa, 1997, s.273.

¹⁸ J.Spencer TRİMİNGHAM, *The Sufi Orders in Islam*, New York ve Oxford, 1998, s24, n.1-2.

takdirde kutsal birliğe ne kadar para ödeyeceğini bildiren bir belge imzalar, eğer bu badireden sağ salim kurtulursa daha fazla ödeyeceğini belirtirdi. Bu varakaların daha ziyade Hindistan ve Çin'e yapılan deniz yolculuklarında tehlikelere karşı koruyucu olduğuna inanılırdı. Eğer tüccar sağlıklı ülkesine dönerse gittiği ülkedeki Kazerûni tarikatının temsilcisine başlığı öder o da Kazerûn'a getirir veya tüccarın salimen yerine ulaştığı haberi gelince zaviye görevlilerden biri gider başlığı alır ve dönerdi. Tarikat çok gelişmiş bir takip organizasyonuna sahipti. Buradan elde edilen gelirler hayır işlerinde kullanılıyordu¹⁹.

12. yüzyılda Anadolu'ya girdiği tahmin edilen Kazerûni tarikatının Erzurum, Konya, Bursa ve Edirne'de zaviyeler kurduğu, bunların ancak 14. yüzyıl sonlarında çoğaldığı ve önem kazandığı görülmektedir²⁰. Osmanlı Padişahları'nın da Kazerûni tarikatı ve bu tarikatın dervişlerine karşı ilgili olduklarını, Sultan I. Bayezid'in Bursa'da 802 (1399) tarihinde bu dervişler için Ebu İshak Zaviyesi'ni yaptırdığını biliyoruz²¹. Aynı adlı mahallede bulunan ve bugün Ebu İshak Camii diye anılan zaviyenin yönetiminin başına getirilen Seyyid Ali Nattâ'nın aynı zamanda Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'nın damadı olduğu bazı kaynaklarda belirtilmektedir²². Bu ifadeye göre

Çandarlı ailesinin Kazerûni dervişleriyle bir akrabalık bağı da bulunmaktadır. 16. yüzyılda etkisini kaybetmiş olan bu tarikatın 17. yüzyılda tamamen sahneden çekilmiş olduğu ve muhtemelen başka bir grubun içinde eridiği sanılmaktadır²³.

Kazerûni veya İshaki dervişlerinin batıya göçleri Erzurum, Konya, Bursa, Edirne gibi merkezlere yerleşmelerinin Timur'un İran ve Mezopotamya'yı istilasından sonra olduğu tahmin edilmektedir. Bu dervişler sadece Osmanlı yöneticilerinin himayesini görmeye kalmamış, Karamanoğlu Mehmed Bey de onlara 821 H. tarihli kitabesi olan bir zaviye tahsis etmiştir²⁴. 11. yüzyıldan başlayarak bütün Fars yöresinde etkin olmuş olan bu tarikatın üyeleri muhtemelen kendileri de sanatkar olan müritlerdir.

Şiraz'daki makamın tarikat öğrenimi ve hizmetlerinin yanında bezemeli kitap öğretiminin de yapıldığı bir yer olduğunu ve Şiraz'da yapılan süslemeli kitap ticaretinde önemli bir yeri bulunduğunu, bu yolla sanatkar Kazerûni dervişlerinin tarikat için gerekli olan ekonomik geliri yarattıklarını ilk kez söyleyen Filiz Çağman ve Zeren Tanındı'dır. Araştırmalarında Şiraz'da kopya edildiği kaydı olan yaklaşık 40 kitabın kâtiplerinin "Mürşidî" nisbesini kullanmaları dikkatlerini çekmiş ve araştırmalarını bu yönde geliştirmişlerdir²⁵. Aynı kişiler, Ali Paşa Camii'nin duvar resimlerini yapanların da Kazerûni dervişleri olabileceğini düşündüklerini söylemektedirler²⁶.

¹⁹ *The travels of Ibn Batuta (A.D.1325-1354)*, çev. Ve ed. C.Defremery ve B.R.Sanquinetti H.A.R. Gibb, Vol.II., Hakluty Society, 1972, s.319-321

²⁰ P.WITTEK, Kazerûni dervişlerinin Anadolu'ya 14.yüzyılda girdiklerini, bkz. "Kazerûni", *İslam Ansiklopedisi*, C.I., s.523.; Fuad KÖPRÜLÜ, ise:13.yüzyıl ve 14. yüzyılın ilk yarısında girseler bile önem kazanmalarının ancak 14.yüzyılda olduğunu ifade etmektedir. Bkz "Abu İshak Kazrûni ve Anadolu'da İshaki Dervişleri", *Belleten*, C.XXXIII., s.231; M.KARA, bu dervişlerin bugüne kadar sanıldığı gibi 14.yüzyılda değil, hiç olmazsa 13.yüzyıl başlarında Anadolu'da olduklarını öğreniyoruz ama diyor ve kendisinin, bu tarikatın 12.yüzyılda Sökmen ve Saltuklu illerinde yayıldığı kanaatinde olduğu ifade ediyor. Dip not olarak (*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 122) veriyor. Bkz. *Bursa'da Tekke ve Zaviyeler*, 2, s.24.

²¹ H. Adnan ERZİ, "Bursa'da İshaki Dervişlerine Mahsus Zaviyenin Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı II., s.423-429.

²² Kazım BAYKAL, *Bursa ve Anıtları*, İstanbul, 1982, s.129, . Kazım Baykal dip not olarak Baldırzade'yi vermiştir. E.H.AYVERDİ, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, s.394-395'de Güldeste'de Seyyid Natta'nın vezir İshak Paşa'nın damadı olarak geçtiğini, araştırmaları sonucu o de-

virde İshak Paşa, hatta İshak isminde birine rastlanmadığını, Mehmed Şemseddin Efendi'nin (Mısri Dergahı Şeyhi) basılmamış kitabı *Medar-ı Şems*'de Baldırzade'yi kaynak olarak göstererek Çandarlı Halil Paşa'nın (Halil Hayreddin Paşa olmalı) damadı olduğunu yazdığını, bunun hakikate daha uygun olabileceğini söylemektedir. Mehmed Şemseddin Efendi'nin basılmamış kitabı *Medar-ı Şems* bugün Bursa'da Ahmed Ömer ERDÖNMEZ koleksiyonundadır.

²³ L.MASSIGNON, *La Passion d'al-Hallac*, C.I.s.410.

²⁴ Fuad KÖPRÜLÜ, "Abu İshak Kâzrûni ve Anadolu'da İshaki Dervişleri", *Belleten*, C.XXXIII., s.229-231.

²⁵ Filiz ÇAĞMAN ve Zeren TANINDI, "The Manuscript Production at the Kâzârûni Orders in Safavid Shiraz." *Safavid and Architecture* konulu sempozyum'a sunulan bildiri. (Baskıda)

²⁶ ÇAĞMAN ve TANINDI, "Tarikatlarda Resim ve Kitap Sanatı.", *Osmanlı Tarihinde Süfilik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.(Baskıda).

Ben de araşmalarım sonucu aynı düşünceye katılıyorum. Çünkü Ali Paşa'nın zaviyesini Kazerûni dervişlerine tahsis ettiğini vakfiyesinden öğrenmiş bulunuyoruz. Bunlar Şiraz'dan gelen dervişlerdi ve içlerinde sanatkar olanların bulunması büyük olasılıktı. Ancak görkemli madalyonlar, bahar ağacı, kaya motifleri gibi tasvirleri 14. yüzyılda Anadolu'da başka bir yerde göremiyoruz. Ayrıca bunlar ilk defa yapılan acemi örnekler gibi değil, bu işi bilen kişiler tarafından ustaca yapılmış kompozisyonlardır. Dolayısıyla bu süslemelerin sanatkar Kazerûni dervişlerinin ürünü olabileceği düşüncesi güç kazanmaktadır.

Bu dervişler Anadolu'ya ulaştıktan sonra Sultan I. Bayezid, Vezir Çandarlı Ali Paşa ve Karamanoğlu Mehmed Bey gibi yönetici sınıfının takdirini kazanmış, Bursa ve Konya'da olduğu gibi onlara zaviyeler tesis etmişlerdir. Sultan ve sadrazamın yakın yıllarla aynı tarikat üyelerine zaviye tahsis etmeleri bu tarikata verdikleri önemi gösterir. 12-14. Yüzyıllarda Anadolu'da bu tür tarikatların varlığıyla kurulan Anadolu Ahi'liği, 15. yüzyılda Osmanlı gücünün tam olarak yerleşmesiyle ortadan kalkmış, fakat farklı tiplerdeki bu tarikatlar daima Osmanlı hayatının önemli boyutlarından birisi olmuştur.

Bu süslemelerin Osmanlı sanatındaki yansımalarını 15. yüzyılın ilk yarısında Bursa Yeşil Külliyesi, Muradiye Türbeleri (Cem Sultan, Şehzade Mahmud), Edirne Muradiye Camii'nde ve Tire Yeşil İmaret'te görüyoruz²⁷. Yeşil Külliyesi'nin süsleme programının sorumlusu Nakkaş Ali bin İlyas Ali'nin Timur'un Anadolu'yu istilasından sonra onunla birlikte Horasan'a gittiği, orada sanat eğitimi gördüğü

ve Timur'un ölümünden sonra Anadolu'ya dönerken Yeşil Külliyesi'nin çinilerinin yapımında çalışan Tebriz'li ustalar gibi ustaları beraberinde getirdiği bilinmektedir. Muradiye Külliyesi'ndeki türbelerde ve Edirne Muradiye Camii, Tire Yeşil İmaret (Mevlevihane), Konya Mevlana Tekkesi süslemelerinde bu ustaların veya bunların atölyesinden yetişenlerin çalıştığı tahmin edilmektedir²⁸. Bu yapılar içinde duvarlarında cennet tasvirlerine benzeyen süslemeler olan Edirne Muradiye Camii'nin de ilk önce zaviye (mevlevihane) olarak yapıldığı, sonra camiye çevrildiği bilinmektedir²⁹. Kazerûni dervişlerinin Edirne'ye kadar gittiğini ve Edirne'de bir Kazerûni zaviyesi olduğunu biliyoruz. Belki de o zaviye Muradiye Camii diye bildiğimiz yapıdır. Muradiye Camii'nin II. Murad tarafından Mevlevihane olarak yaptırıldığı 1925'e kadar da bu işlevi sürdürdüğü bilinmektedir. Yapının süslemeleri de Kazerûni dervişlerinin ürünü olabilir. Bu düşüncenin ayrı bir araştırma konusu yapılabileceğini sanıyoruz.

Kazerûni dervişleri tarafından yapılmış olabileceğini söylediğimiz Ali Paşa Zaviyesi'nin kalem işleri, Osmanlı süsleme sanatının öncüleridir. Bir kısmı tahrip olsa da, üzerlerine sıva yapıldığı için yenilenmeden orijinal haliyle günümüze gelebilmişlerdir. Bu da sanat tarihi açısından bir şanstır kanısındayız³⁰.

²⁷ Prof. Dr. M. Baha Tanman'nın yönettiği Barihüda Tanrıkorur'un "Türkiye Mevlevihanelerinin Mimari Özellikleri" konulu doktora tezinin kataloğunda yer almayan ancak tez çalışmaları sırasında gözden geçirilen yapılar arasında, Mevlevihane olarak kullanıldığı bilinen Tire Yeşil İmaret'te mihrabı barındıran yarım kubbeli çıkıntının duvarlarında son yıllarda gerçekleştirilen onarımlar sırasında, özgün sıva tabakasına ulaşıldığında, süpürgelik hizasından başlayarak kubbe eteğine kadar devam eden kalem işleri ile karşılaşılmıştır. Kalem işi bezeme Edirne Muradiye Camii'nin kalem işlerini hatırlatan ve büyük ihtimalle cennet bahçelerini tasvir eden stilize ağaç (servi, hurma vs.) ve çiçek motiflerini içermektedir.

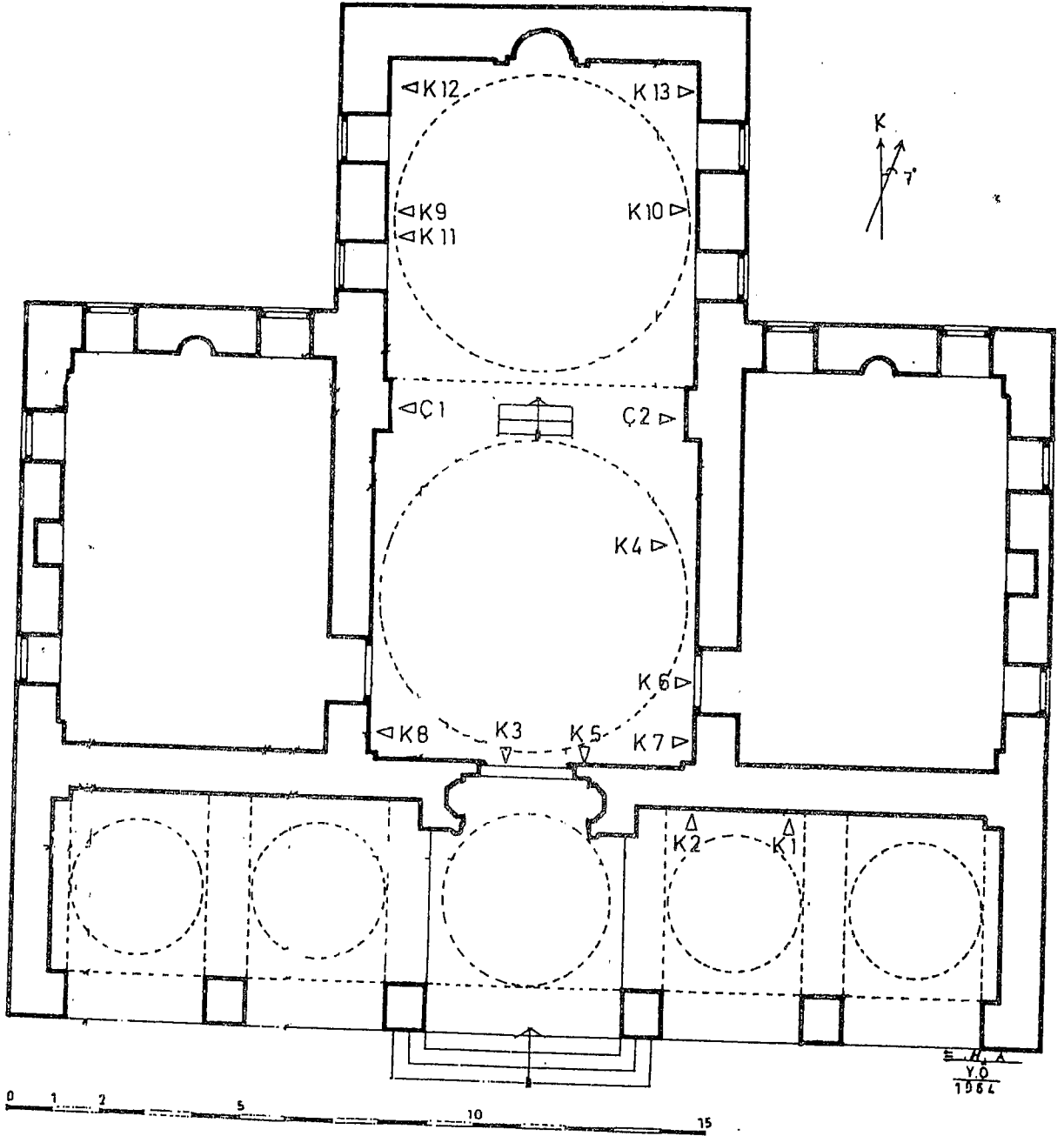
²⁸ Serpil BAĞCI, "Erken Osmanlı Kalem İşleri Üzerine Gözlemler." *Metin Akyurt-Bahattin Devam Anı Kitabı*, s.34.

²⁹ *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, Hazırlayan: Mehmed ZILLIOĞLU, Sadeleştirenler: T.TEMELKURAN ve N.AKTAŞ, İstanbul, 1986, C.3-4, s.1019.; S.EYİCE, "Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1963, Sayı 23, s.39

³⁰ Ali Paşa'nın vakfiyesinin tarafıma gönderilmesine izin veren Vakıflar Genel Müdürü Dr.Nurettin YARDIMCI, gönderilmesini sağlayan Genel Müdür Yardımcısı Ahmet TANYOLAÇ ve Bursa Vakıflar Bölge Müdür Yardımcısı Gülgün YILMAZ'a teşekkür ediyorum. Ali Paşa Camii(zaviyesi) kalem işi süslemeleri Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün isteği üzerine Arkeolog Restoratör Rıdvan İŞLER tarafından yerlerinden kaldırılarak koruma altına alınmışlardır. Rıdvan İŞLER, görüşmemizde kalem işlerinin arasında altın yaldızda kullanıldığını gördüğünü ifade etmiştir. Caminin onarım çalışmaları devam etmektedir.

RESİM LİSTESİ

- Resim 1:** Ali Paşa Camii haziresi ve Ali Paşa'nın makam kabri
- Resim 2:** Son cemaat yerindeki kalem işi friz parçası.
- Resim 3:** Son cemaat yerindeki kalem işi küçük parça
- Resim 4:** Giriş kapısı üzerindeki kalem işi süsleme
- Resim 5:** İlk bölümün batı duvarındaki kalem işi süsleme
- Resim 6:** Batı duvarında kapı üzerindeki kemer dolgusunun geç devir süslemeleri
- Resim 7:** Batı duvarındaki geç devir süslemeleri
- Resim 8:** Kemer ayaklarındaki çini süslemelerinin izleri
- Resim 9:** Dökülen çini parçalarının şekillendirilmiş hali
- Resim 10:** Mihrap önündeki bölümün doğu duvarı kalem işi süslemeleri
- Resim 11:** Mihrap önündeki bölümün batı duvarı kalem işi süslemeleri
- Resim 12:** Doğu duvarındaki yazı bordürü
- Resim 13:** Doğu duvarındaki kemer ve kalem işi süslemeler
- Resim 14:** Batı duvarındaki kemer ve kalem işi süslemeler

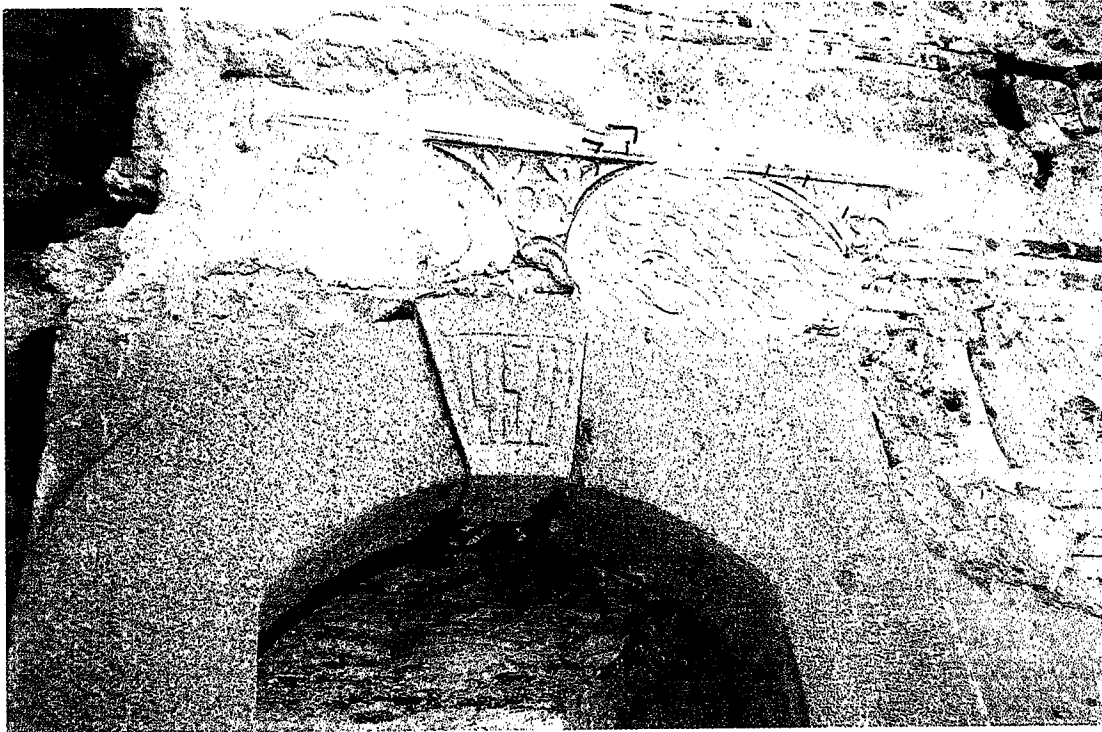

647. R. : Bursa 'Ali Paşa Câmî'i' plânı
(E.H. Ayverdi'den)

Plan

Resim 1: Ali Paşa Camii haziresi ve Ali Paşa'nın makam kabri

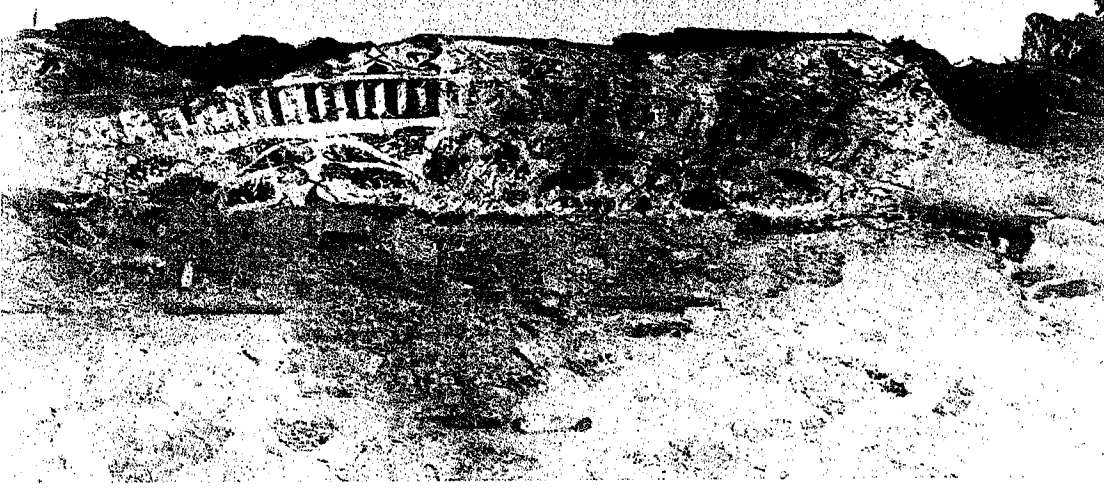
Resim 2: Son cemaat yerindeki kalem işi friz parçası.

Resim 3: Son cemaat yerindeki kalem işi küçük parça

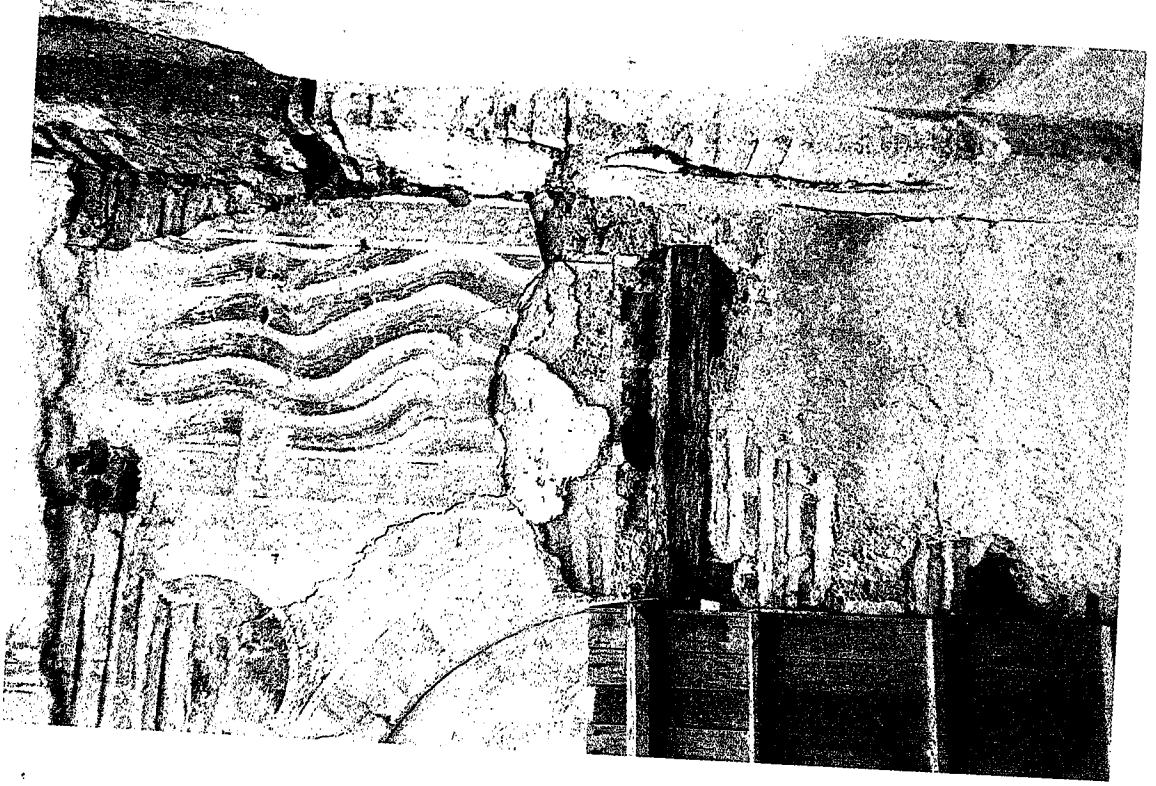
Resim 4: Giriş kapısı üzerindeki kalem işi süsleme

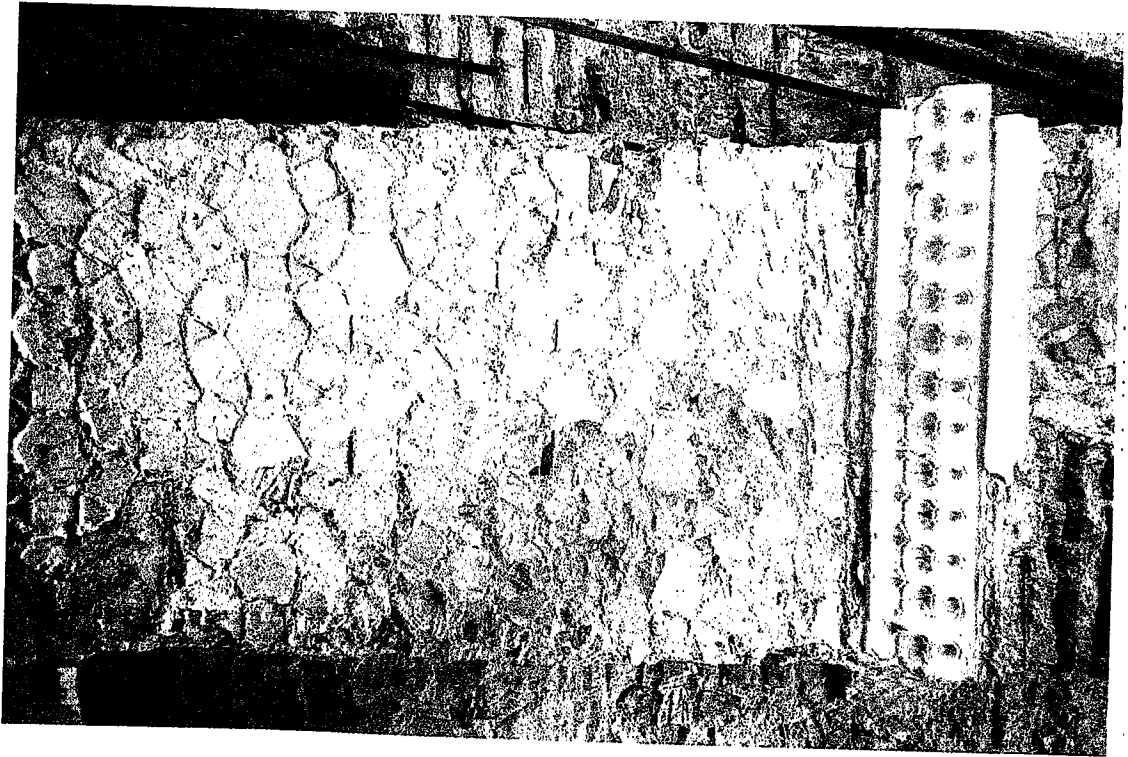
Resim 5: İlk bölümün batı duvarındaki kalem işi süsleme

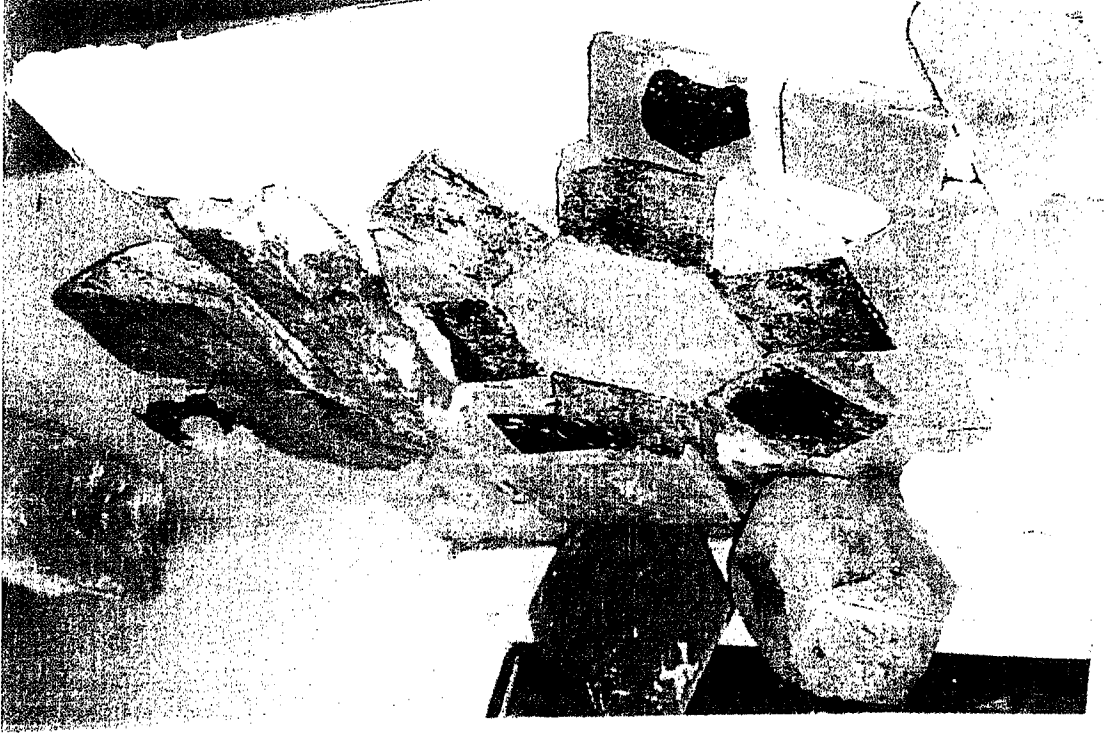
Resim 6: Batı duvarında kapı üzerindeki kemer dolgusunun geç devir süslem eleri

Resim 7: Batı duvarındaki geç devir süslemeleri

Resim 8: Kemer ayaklarındaki çini süslemelerinin izleri

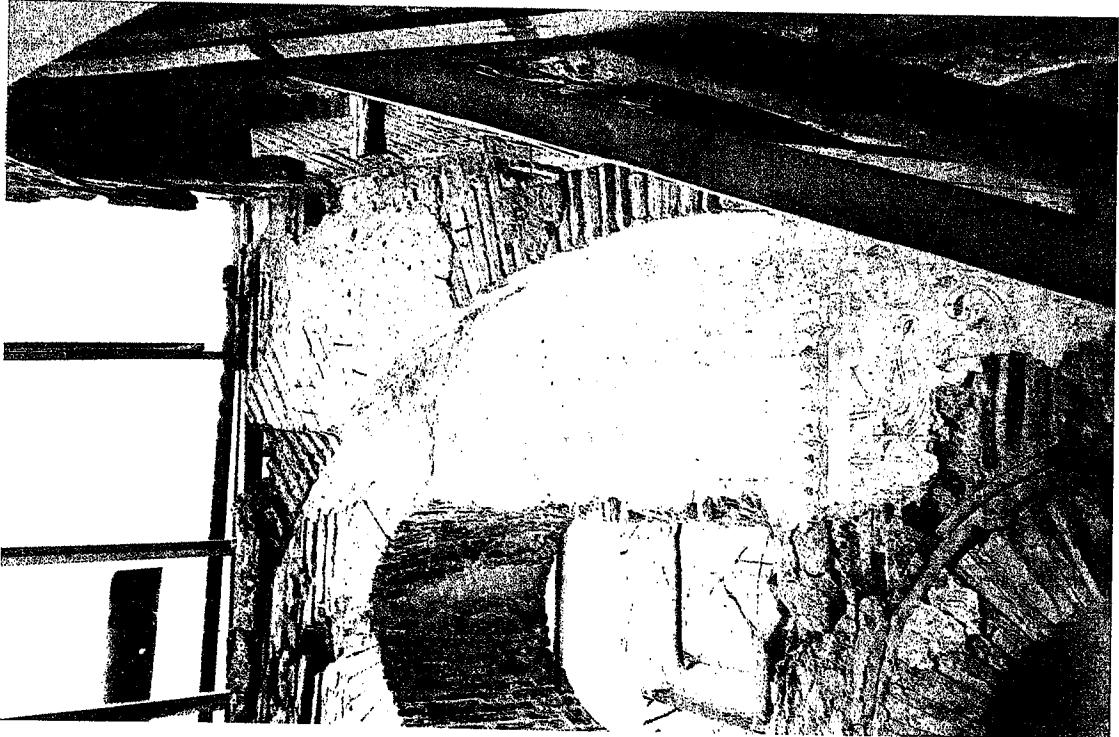
Resim 9: Dökülen çini parçalarının şekillendirilmiş hali

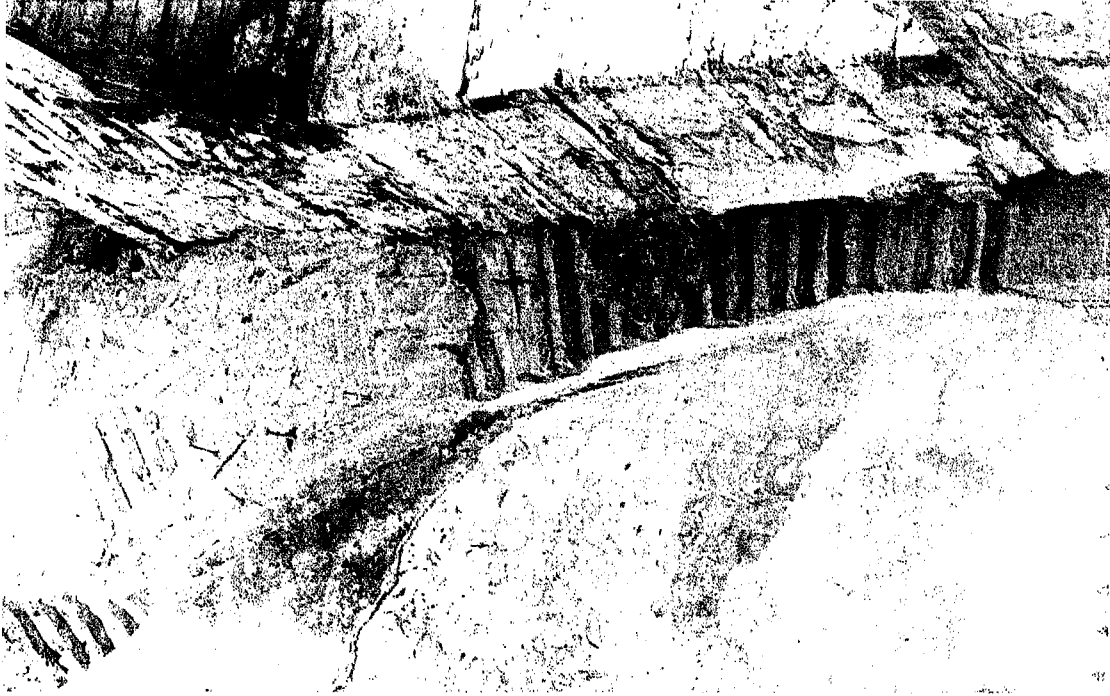
Resim 10: Mihrap önündeki bölümün doğu duvarı kalem işi süslemeleri

Resim 11: Mihrap önündeki bölümün batı duvarı kalem işi süslemeleri

Resim 12: Doğu duvarındaki yazı bordürü

Resim 13: *Doğu duvarındaki kemer ve kalem işi süslemeler*

Resim 14: *Batı duvarındaki kemer ve kalem işi süslemeler*

